

УДК 811.161.2'373.7:398.9:159.942.3
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2020-82-4>

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ ГОРДИСТЬ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ

Хомчак Олена Геннадіївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
elenahom77@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1155-440X

Волкова Ірина Вікторівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
vit19602607@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3799-4964

Метою статті було дослідження особливостей об'єктивації концепту *гордість* на фразеологічному рівні.

Методи: теоретичний аналіз літератури; критичний аналіз досліджень; компонентний аналіз; описовий метод. Визначається раціональна методика дослідження, що дало змогу, зокрема, зафіксувати список фразем та паремій, які вербалізують концепт *гордість*.

Результати. Вивчено досвід дослідження концепту *гордість* у мовознавчих розвідках; проаналізовано фразеологічні одиниці української мови з компонентом *гордість*. Наше дослідження фразеології в лінгвокультурологічному аспекті дало змогу схарактеризувати фраземи та паремії, які вживаються для відображення почуття *гордості*. Доведено, що ціннісний компонент концепту *гордість* найбільш виразно виявляється в українських фразеологізмах і пареміях – прислів'ях та приказках. Акцентовано на вербальній презентації емоцій, що супроводжують відчуття *гордини* (*гордості*), що ґрунтується на знанні соматико-фізіологічних реакцій людини. Зауважено, що зміст майже всіх фразем і паремій стосується *гордості* в значенні «надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість». Ці морально-етичні ознаки поєднують у собі перебільшене почуття власної вартості чи важливості, надмірно високу думку про себе, погорду, зарозумілість, надмірну впевненість у власних силах, здібностях, можливостях, самовпевненість, самолюбство, чванливе вихваляння тощо. Звичайно, такі риси характеру отримують більш гостру й негативну емоційно-оцінну реакцію в народі й провокують на рівні мови численні номінації. Людина з почуттям гордості, достоїнства, гідності зазвичай має розправлені плечі, пряму поставу, не ховає очей, внаслідок чого з'явилися фразеологізми *гордо нести голову*, *з високо піднятою головою*. Поруч із цими фразеологізмами в українській мові спостерігаємо фразеологічні одиниці з протилежною семантикою, в основі яких лежить образ високо піднятої голови та носа, що репрезентують зарозумілість, зазнайство, гординю: *задирати голову*; *дерти носа* тощо. Виокремлено в межах фразеологічних одиниць, що об'єктивують концепт *гордість*, номінативні (власне фразеологізми) та комунікативні (паремії).

Висновки. Розглядані фразеологічні одиниці транслюють морально-етичні норми поведінки людини в суспільстві. У пареміях ототожнюються поняття *гордість* і *гординя* й усі вияви гордині номінуються словами *гордість* чи *пиха*. Негативно-оцінна семантика фразем і паремій збігається з церковною мораллю, яка багато віків тлумачила гордість як гріховний каталізатор. У процесі дослідження концепту виявлено кілька фразеологічних одиниць, які репрезентують гордість зі значенням гідності людини й мають мейоративну оцінну семантику.

Ключові слова: фразема, паремія, прислів'я, соматизм, ціннісний компонент.

OBJECTIFICATION OF THE CONCEPT *PRIDE* IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Khomchak Elena Gennadiievna,
PhD in Philology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
elenahom77@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1155-440X

Volkova Irina Viktorivna,
PhD in Education, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
vit19602607@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3799-4964

Purpose. This article's aim was to explore peculiarities of the concept *pride* at the phraseological level.

Methods: theoretical analysis of research works; critical analysis of research on this issue; component analysis; descriptive method. The author determined the rational research techniques which gave a possibility to identify a list of phrasemes and paroemia verbalising the concept of *pride*.

Results. Linguistic research on the concept *pride* is studied; Ukrainian phraseological units with the component *pride* are analyzed. This linguistic-cultural study of phraseology results in defining phrasemes and paroemia used in expressing the sense of *pride*. From our findings, this concept's value component is most expressive in Ukrainian phraseology and paroemia, namely, in proverbs and sayings. Verbalization of emotions that accompany the sense of pride and are grounded in knowledge of human somatic-physiological reactions receives special attention. From this research, almost all phrasemes and paroemia involve *pride* in the meaning of “too high opinion of myself and neglect of others; insolence”. These moral and ethical features combine an exaggerated feeling of personal intrinsic value or importance, an excessively high feeling of oneself, contempt, arrogance; overconfidence in one's strengths, abilities, and capabilities; self-confidence; self-esteem; boastful praise, and the like. It is natural that such features of character acquire more negative emotional-evaluative reactions in people and provoke more nominations at the language level. A person with a sense of pride, honorability and dignity is likely to have broadened shoulders and straight posture or avoid hiding eyes, which results in such phraseology as *proudly carry one's head, with one's head held high*. Nominative (proper phraseology) and communicative (paroemia) phraseological units that objectify the concept of *pride* are identified.

Conclusions. The studied phraseological units transmit societal moral and ethical behavioral norms. In paroemia, pride and self-esteem are matched, so that all verbalization of self-esteem includes *pride* (*гордість*) or *arrogance* (*нуха*). Negative evaluative semantics of phrasemes and paroemia coincides with church morality, which has interpreted pride as a catalyst of sin for centuries. From our research, only few phraseological units represent pride in the meaning of human dignity, thus having ameliorative evaluative semantics.

Key words: phraseme, paroemia, proverbs, somatism, value component.

1. Вступ

Для сучасного мовознавства важливим є дослідження мови в аспекті її взаємозв'язків із культурою українського народу та його ментальністю. Ці зв'язки опосередковують культурні концепти як сегменти національної свідомості. Концепт *гордість* є одним із таких складників, що репрезентує уявлення українців про універсальну особистісно-емоційну ознаку життя – *гордість*.

Нині концепт *гордість* є об'єктом багатьох лінгвістичних досліджень, зокрема він представлений у наукових розвідках О.А. Кузнецової, Н.В. Коч, С.А. Малахової, К.І. Мізіна, В.Л. Сергієнко, С.О. Толстик та ін. Вивчення цього концепту здійснюється на базі кількох мов, наприклад, К.І. Мізін аналізує концепт *гордість* у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах, С.А. Малахова – російській та англійській. С.О. Толстик досліджує лінгвокультурний концепт *гордість* у польській мові, В.Л. Сергієнко вивчає концепти *гордість* і *шляхетність* у британській мовній картині світу. Н.В. Коч зосереджує увагу на дослідженні розвитку інформаційного поля концептів «гордия» та «гордість», що є складниками морально-етичної концептосфери Давньої Русі.

Отже, як свідчить огляд наукових праць, концепт *гордість* потрапив уже в поле зору лінгвістів, проте мовні засоби вербалізації концепту на матеріалі української мови розглядалися фрагментарно, спеціального дослідження об'єктивації концепту *гордість* у фразеологічних одиницях дотепер не було здійснено. Мета статті – з'ясувати особливості об'єктивації концепту *гордість* на фразеологічному рівні.

2. Ціннісний компонент концепту

Фразеологічна номінація як одна зі сфер мовної номінації покликана експресивно, образно, емоційно та/або оцінно репрезентувати позамовну реальність, використовуючи для цього порівняно усталені репродуктивні ознаки ускладненої семантики – фраземи (Крепель, 1989: 43–44). Лінгвісти зазначають, що фраземи понятійно співвідносяться з тією частиною лексики, якій властиве конотативне забарвлення та вираження ставлення людини до навколишнього середовища, а не просто її називання (Венжинович, 2018: 117). У межах фразеологічних одиниць, що об'єктивують концепт *гордість*, можна виокремити номінативні (власне фразеологізми) та комунікативні (паремії).

Ціннісний компонент концепту *гордість* найбільш виразно виявляється в українських фразеологізмах і пареміях – прислів'ях, приказках, примовках тощо. У народі вважають, що людина починає проявляти *гордість* ще з дитинства: *Як народився, так і загордився*.

Варто зауважити, що зміст майже всіх фразем і паремій стосується *гордості* в значенні 3. «Надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість» (Словник української мови, 1971: 127). Ці морально-етичні ознаки поєднують перебільшене почуття власної вартості чи важливості, надмірно високу думку про себе; чванливе вихваляння тощо. Звичайно, як вважають лінгвісти, такі риси характеру отримують більш гостру й негативну емоційно-оцінну реакцію в народі й провокують на рівні мови численні номінації (Білиця, 2018: 12).

Вербальна презентація емоцій, що супроводжують відчуття *гордині* (*гордості*), часто ґрунтується на знанні соматико-фізіологічних реакцій людини. Так, науковці встановили, що проявом емоції *гордості* є певне зовнішнє вираження: індивід почувається дуже великим. Це узгоджується з висновками лінгвістів, що емоціям загалом властива здатність заповнювати людину зсередини, і відбивається у фразеології: *дметься, як жаба в болоті; надутий як пухир; надувся як тісто на опарі; нехай дметься, аж розідметься* (Мизин, 2018: 15).

3. Асоціативно-образні паралелі

Людина з почуттям *гордості*, гідності зазвичай має розправлені плечі, пряму поставу, не ховає очей, внаслідок чого з'явилися фразеологізми *гордо нести голову, з високо піднятою головою*. Поруч із цими фразеологізмами в українській мові спостерігаємо фразеологічні одиниці з протилежною семантикою, в основі яких лежить образ високо піднятої голови та носа, що репрезентують зазнайство, *гординю: задирає голову (пику) вгору; дерти носа (кирпу) [вгору (до неба, до стелі)]; носом небо зачепити. Ти до неї кося-кося, а вона й голову дере. Дере голову, як попова кобила. Несе свою голову, як гуска*. Лінгвісти припускають, що такі фразеологізми будуються не на мімічних можливостях, а на «широкій символіці, якою наділений ніс людини: надмірна цікавість до чогось; усезнайство» (Мизин, 2018: 16).

Низка паремій із соматизмом «голова» містить застереження не порушувати межу між *гордістю* (гідністю) та надмірною *гордістю* (зарозумілістю), пильнувати, щоб людська *гордість* не перейшла в негативну якість – *пихатість*: *Держи голову високо, та не задирай носа. Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла*.

Як зазначають дослідники, «положення голови гордовитої людини закономірно впливає на її погляд, що звернений на інших ніби згори або згори і скося. Цю характерну ознаку зовнішності пихатих учені детально описали в XIX ст. За спостереженням Ч. Дарвіна, пихатий дивиться на людей зверху вниз, має опущені повіки й ледь удостоює інших поглядом. <...> Нині такий спосіб дивитися вважається універсальним невербальним символом вищості, зверхності та зневаги» (Ясіновська, 2017: 310). Цю особливість пихатої людини відображено в таких прислів'ях: *Дивиться звисока, а нікого не бачить; І кривим оком не погляне.*

Дослідники, крім того, доходять висновку, що глибокі й важливі аспекти людської природи може виражати рот як активна частина обличчя: *кривити губи (рота)* – ставитися до кого-небудь зневажливо, з презирством; *і через губу язика не просунути* – бути чванливим. На думку науковців, когнітивний сценарій утворення вислову *скопилити губу* (Словник фразеологізмів УМ, 2003: 307), а саме: «(1) пишатися, зазнаватися» ґрунтується на тлумаченні лексеми *копилити* – «*випинати, надувати (зазвичай, губи)*». Вислів маніфестує особливості мімічної дії: «жестикалюнт виставляє (вип'ячує) уперед нижню губу, що вказує на несвідомий вираз дитячого обличчя, характерного для моменту плачу, незадоволення» (Венжинович, 2018: 50).

Серед знаків вираження емоцій у різних народів є плювання, яке вважають «майже універсальним знаком зневаги чи відрази» (Ясіновська, 2017: 310). Це фіксують вирази [П] *через губу не плює* – хто-небудь гордує, пишається, вважає не гідним себе щось зробити; *через голови плює; хто вгору (догори) плює, тому на лице паде.*

На основі когнітивного сценарію, коли гордовита поведінка людини не відповідає її низькому майновому чи соціальному статусу, виникли в українській мові численні іронічні паремії, напр.: *Стукотить, гуркотить – комар із дуба летить; Роздайся, море, – тріска пливе; Сказано – велика птиця: як горобець; Велика гуля на рівному місці; Голий, як пляшка, а гонор – як у пана-ляшка.* Н.Д. Бабич стверджує: «Оцінка негативних якостей або вчинків безкомпромісна, правдива, різка, тому нерідко колорит таких фразеологізмів знижений – від жартівливого, іронічного до згубного, лайливого» (Бабич, 1992: 69). Про гордовиту, пихату, зарозумілу, самозакохану людину кажуть: *туп землі; важна птаха; велика цяця; підняв морду так, що й кочергою носа не дістанеш; хоч копійка у кафтані, та на сто рублів чвані; на гріш амуніції, на десять, амбіції; і на рябій козі не під'їхати.*

З огляду на те, що поняття «гордовита людина» тлумачиться як той, хто зверхньо ставиться до інших, вивисується над іншими, в багатьох українських фраземах і пареміях, що об'єктивують концепт *гордість*, наявна сема висоти: *високо нестися; нестися вгору* (величатися); *високо літати; дертися вгору; у хмару заходить* (заносяться розумом). У межах цих паремій можна виокремити паремії-застереження, в другій частині яких є вказівка на можливий наслідок пихатої манери поведінки: *Хто високо літає, той низько сідає. Гордість виїжджає верхом, а повертається пішки. Не підіймай носа вище голови, бо вкоротять. Не дивись високо, бо запорочиши око. Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним.*

У Середньовіччі людські якості часто приписувалися тваринам, винятком не стала й гордість, яку символізували, насамперед, півень і павич, оскільки в них високо піднята голова: *походжає (пишається), як пава (як павич); бундючиться як півень на гноїці.* За дослідженнями лінгвістів (Мизин, 2018: 18), гордість уособлювали й інші тварини, які в «наївному» уявленні мають горду поставу (ходу) чи нерозумно гордий вигляд: *ходить, як індик переяславський; пишається, як корова в хомуті; величається, як заєць хвостом; чваниться, наче та кобила, що віз побила.*

Зарозуміла людина, яка зневажає інших, часто асоціюється в українців із жабою та свинею, напр.: *Роздайся, море, – жаба лізе; Дметься, як жаба на лопуху; Великої кошари свиня; Величається, як свиня в барлозі.* В українській мові навіть з'являються дієслова *індічитися* розм., *нажábлюватися* – зневажл., (набирати бундючного вигляду) (Словник фразеологізмів УМ, 2003: 103): *Та якого гасида індічишся!*

У XVI–XVII ст. на позначення гордості починає активно вживатися полонізм *пиха*. У «Словнику української мови XVI ст. – першої половини XVII ст.» виокремлено як стійке словосполучення «в гордость впасти» – «стати гордим, пихатим» (Словник УМ, 2000: 24). Із входженням у лексичну систему української мови іменника *пиха* фразеологізми з номеном *гордість* зменшують активність, а їх подальше функціонування позначено поодинокими вживаннями, натомість як складник фразеологізмів активно вживаються *пиха, пихатий*: *напускати пихи на себе; удаватися в пиху* (чванитися); *збивати пиху* кому, з кого (позбавляти кого-небудь зарозумілості, погордливості тощо); *пиха не одного довела до лиха; пихатий дурному брат; пиха губить гідність.* У сучасній українській мові значення «зневажливе ставлення до інших» реалізують неспрефіксовані чи спрефіксовані дієслова з коренями *горд-*, *пих-* – *гордиться/загордиться, пишатися/запишатися*: *Ти б, метелику, не дуже пишався, сам учора гусінню був! Цур тобі, пек тобі, як запишався, що в нову свитку прибрався! Загордилася свиня, що об панський тин чухалась!*

Аналіз українських паремій свідчить, що у свідомості українців *гордість* (пихатість) споріднена зі скупістю та впертістю й протиставляється розуму та мудрості: *У гордого діда ніколи нема хліба. Горді та вперті – нічого не варті. Шукає гордий світлого місця, мудрого ж видно і з темного кутка. Не пишайся званням, а пишайся знанням.*

У результаті дослідження концепту *гордість* можна виокремити групи паремій на основі асоціативно-образних паралелей:

- пихата людина – антропоморфізм: *величає сі як Гриць портками; гордиться як піп у вітварі; як баба Палажка і баба Параска; чваниться, як дурень латкою; пишається як попівна в гостях; запишався як Берко в колоді; сидить як молода на весіллі; запишався як дівка на покуті;*
- пихата людина – зооморфізм: *пихатий як індик; кива головою, неначе кобила в Спасівку; кожний пес на своїм смітті гордий; нема краще понад мене та понад попову свиню; величається, як чумацька воша;*
- пихата людина – фітоморфізм: *Реп'яхи високі, та чорт їм рад;*
- пихата людина – предмет/артефакт: *Чоловік гордий як пузир водний; Роздайся, море, – тріска пливе! Надувся, як тісто в кориті;*
- пихата людина – міфологема: *Любується сам собою, як чорт писанкою.*

4. Висновки

Фразеологічні одиниці фіксують колективний досвід українського народу й належать до тих мовних чинників, які розкривають специфіку національної картини світу. Фраземи та паремії, які вербалізують концепт *гордість*, свідчать про гостру негативну реакцію носіїв української мови на такі риси людини, як пихатість, зарозумілість, чванливість, зверхнє ставлення до інших. Розглядані фразеологічні одиниці транслюють морально-етичні норми поведінки людини в суспільстві. У пареміях ототожнюються поняття *гордість* і *гординя* й усі вияви гордині номінуються словами *гордість* чи *пиха*. Негативно-оцінна семантика фразем і паремій збігається з церковною мораллю, яка багато віків тлумачила гордість як гріховний каталізатор. У процесі дослідження концепту виявлено кілька фразеологічних одиниць, які репрезентують гордість зі значенням гідності людини й мають мейоративну оцінну семантику. У подальшому перспективним вважаємо простежити вербалізацію концепту *гордість* на словотвірному рівні.

Література:

1. Бабич Н.Д. Етичні норми – засобами фразеології. *Культура слова*. Київ, 1992. Вип. 43. С. 68–72. URL: <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs> (дата звернення: 02.06.2020).
2. Билиця У.Я. Компаративні фразеологічні номінації окремих морально-етичних рис характеру людини в англійській картині світу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Перекладознавство та міжкультурна комунікація*. Херсон : Херсонський державний університет, 2018. Вип. 3. С. 9–15.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел (укл., голов. ред.) та ін. Київ, Ірпінь : Перун, 2003. 1425 с.
4. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Ін-т укр. мови. Київ, 2018. 503 с.
5. Крепель В.І. Роль внутрішньої форми у процесі утворення фразеологізмів. *Мовознавство*. 1989. № 3(135). С. 43–49.
6. Мизин К. Изменение ценностных приоритетов в современных европейских лингвокультурах: морально-этический концепт ГОРДОСТЬ. *OPERA SLAVICA*. 2018. Т. 28, вип. 4. С. 5–33.
7. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 2000. Вип. 7. 256 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2 : Г–Ж. 552 с.
9. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.
10. Хомчак О.Г., Фандєєва О.В. Асоціативно-вербальний простір концепту *гордість*. *Мова. Свідомість. Концепт*. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. Вип. 9. С. 66–70.
11. Ясіновська О.В. Невидиме у видимому: образи природи в репрезентації концептів смертних гріхів (на прикладі українського релігійного дискурсу). *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24 (2). С. 308–315.

References:

1. Babych, N.D. (1992). Etychni normy – zasobamy frazeolohii [Ethical norms – by means of phraseology]. *Kultura slova*. Issue 43. 68–72. Kyiv. URL: <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs> [in Ukrainian].
2. Bylytsia, U.Ya. (2018). Komparatyvni frazeolohichni niominatsii okremykh moralno-etychnykh rys kharakteru liudyny v anhlo-movnii kartyni svitu [Comparative phraseological nominations of man's certain moral and ethical traits of character in the English-speaking worldview]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Seria: Perekladoznavstvo ta mizhkulturna komunikatsiia. Issue 3. 9–15. [in Ukrainian].
3. Busel, V.T. et al (2003). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoii ukraiinskoi movy [Great dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Irpin [in Ukrainian].
4. Venzhynovych, N.F. (2018). Frazemika ukraiinskoi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta lnhvokulturolohichni aspekty: dysertasiia [Phrasemics of the Ukrainian Standard Language: cognitive and linguoculturological aspects: thesis]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Krepel, V.I. (1989). Rol vnutrishnioii formy u protsesi utvorennia frazeolohizmiv [The role of the inner form in the formation of phraseological units]. *Movoznavstvo*, 3(135), 43–49 [in Ukrainian].
6. Mizin, K. (2018). Izmenenie tsennostnykh prioritetov v sovremennykh yevropeiskikh lingvokulturakh: moralno-etieskii kontsept GORDOST [Altering value priorities in today's European linguocultures: moral and ethical concept of PRIDE]. *OPERA SLAVICA*. Vol. 28. Issue 4. 5–33 [in Ukrainian].
7. Hrynchyshyn, D. (2000). Slovnyk ukraiinskoi movy XVI – pershoii polovyny XVII st. [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – early 17th century]. Issue 7. Lviv [in Ukrainian].
8. Bilodid, I.K. (1971). Slovnyk ukraiinskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Bilonozhenko, V.M. et al (2003). Slovnyk frazeolohizmiv ukraiinskoi movy [Dictionary of Ukrainian phraseological units]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Khomchak, O.H., & Fandicieva, O.V. (2019). Asotsiatyвно-verbalnyi prostir kontseptu hordist [Associative and verbal space of the concept of pride]. *Mova. Svidomist. Kontsept*. Issue 9. 66–70 [in Ukrainian].
11. Yasinovska, O.V. (2017). Nevydyme u vydymomu: obrazy pryrody v reprezentatsii kontseptiv smertnykh hrikhiv (na prykladi ukraiinskoho relihiinoho dyskursu) [Invisible in visible: the images of nature in the representation of death sins (on the example of Ukrainian religious discourse)]. *Zapysky z ukraiinskoho movoznavstva*. Issue 24 (2). 308–315 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.06.2020
The article was received June 26, 2020